

Szalai Erzsébet

Két kapitalizmus Magyarországon

<http://www.attac.hu/2013/03/szalai-erzsebet-ket-kapitalizmus-magyarorszagon/>

/Élet és Irodalom 2013. március 14./

Korábban már írtam arról, hogy a magyarországi újkapitalizmus laissez faire modelljét az Orbán-kormány hatalomra jutásával egy féldiktatórikus, diktatórikus modell váltja fel. Írásomban az újkapitalizmus eme két szakaszát részletesebben is összehasonlítom, és kísérletet teszek a váltás mélyebb okainak feltárására.

A politikai rendszerváltást megalapozó kerekasztal-tárgyalásokon a gazdasági kérdések, a gazdasági rendszerváltás dilemmái alárendelt szerepet kaptak. A rendszerváltó értelmiség nem érezte szükségességét annak, hogy vitát nyisson az ország előtt álló alternatívákról, és ehhez kapcsolódóan valamiféle víziót vagy víziókat vázoljon fel egy távlatos célként tételezhető gazdasági és társadalomszerkezeti modellről. Ennek kettős ideológiai oka volt. Egyrészt a kerekasztal-tárgyalások résztvevői körében uralkodó véleményként fogalmazódott meg az a – főként a liberálisok által hangoztatott – nézet, mely szerint a gazdasági kérdések nem tartoznak a tárgyalófelek kompetenciájába, azokról majd az első szabadon választott parlamentben kell vitát nyitni. Másrészt – ismét csak főként a liberálisok – úgy érveltek, hogy negyven év kudarcba fulladt „tervgazdasága” után az lesz a legjobb, ha az új gazdasági és társadalmi struktúra körvonalait a piac láthatatlan keze fogja majd kialakítani. (Jelen sorok írója is többek között azért adta fel nyilvánosan az ellenzéki kerekasztal tárgyalódelegációjában betöltött pozícióját, mert bár a „spontán privatizációt” mélyen ellenezte, ekkor még maga is nagyon ódzkodott egy államilag vezérelt privatizáció gondolatától.) „Majd a piac megoldja...” – hangzott az uralkodó szlogen.

A formálódó új rendszer uralkodó ethosza pedig ez lett: „Ez most már a szabadság birodalma, és aki nem tud élni ezzel a szabadsággal, az csak magában keresheti a hibát.” „...Mindenkinek kötelessége gondoskodni önmagáról, és aki erre nem képes, az másokon akar élőködni.”

A szabad piac eszményének teljes győzelmével és az egyénekért, az egyének jövőjéért érzett társadalmi felelősség szétropanásával már az új rendszer hajnalán mindenféle tervezés kikerült a gazdaságpolitika eszköztárából. A hagyományos

nehézipar meggyengült, majd szinte teljesen felmorzsolódott, az ott felszabadult munkaerő nagyobbik része pedig konvertálható szaktudás híján az utcára került. Miután a létezett szocializmus ideológusai a munkás szót a fizikai, illetve elsősorban a nehézipari munkával azonosították, az e rendszer tagadásaként létrejött új rendszer új ideológusainak szókészletéből egyszerűen eltűnik – innentől kezdve jobb társaságban a munkás szót illetlenségnek számít kiejteni.

E két tényezővel magyarázható a szakmunkásképzés teljes szétesése – távlatos nemzetgazdasági tervek nélkül nem lehetett tudni, hogy milyen szakmára vagy szakmákra kellene kiképezni a fiatalokat, másrészt a negyven évi „munkáshatalom” ellenhatásaként a fizikai munka presztízse a nullára süllyedt. Még a kevésbé jómódú, kevésbé kvalifikált szülők sem tudták innentől elképzelni, hogy gyermeküket szakmunkásképzőbe írassák.

E tényezők összhatásaként futott fel jelentős mértékben a felsőoktatás, melyet a felsoroltak mellett a nemzetközi trendek is támogattak. Addig sem kellett a fiatalok jövőjével foglalkozni, amíg egyetemre, főiskolára jártak és a centrumok diktálta nemzetközi minta is eme új modell progresszivitását látszott alátámasztani. Annak következményei pedig, hogy mindeközben az oktatásból folyamatos forráskivonás történt, ezért a felduzzasztott diplomagyárok egyre kevésbé voltak képesek minőségi tudást nyújtani, egy ideig nem látszottak.

A munkanélküliségi adatok látszólag ezen irány helyességét igazolják. A diplomás fiatalok munkanélküliségi rátája csak hat százalékos, szemben az összes fiatalok 25 százalék feletti munkanélküliségi arányával. Vagyis a diplomás fiatalok könnyebben találnak maguknak munkát, mint a nem diplomások.

Igen ám, de a két adat összefügg. A diplomás fiatalok igen nagy része csak képzettségénél alacsonyabb tudást igénylő munkakörben képes elhelyezkedni, és ezzel közvetve az alacsonyabb képzettségűek vagy képzetlenek elől veszi el a munkát. És a lánc végén ott feketéllik – részben már mélyszegénységbe süllyedve – az a fiatal munkanélküli tömb, melyet az új rendszer új burzsoáziája nem akar és nem is tud foglalkoztatni.

És akkor még nem beszéltünk a recepciósoként, őrzővédőként stb. elhelyezkedő történészek, médiaszakemberek frusztráltságáról, csalódottságáról, akik hazánk szociokulturális sajátosságaiból adódóan nálunk döntően a szélsőjobboldali mozgalmak bázisát alkotják.

A laissez faire kudarca az oktatáspolitikában már a 2000-es évek első harmadába átgyűrűződött a gazdaság és társadalom más területeire is. Előbb azt látjuk, hogy viszonylag magas növekedési ütem mellett növekszik a munkanélküliség, majd 2005-

től a növekedés is gyakorlatilag leáll – és nagyjából azóta a munkaképes korúak csaknem fele nem talál munkát. Aki pedig talál, az kelet-európai összehasonlításban is igen nyomott bérek mellett dolgozik – nem függetlenül a laissez faire kialakította gazdaságszerkezettől: a koncepciótlan privatizáció és működőtőke-bevonás következtében a szakmastruktúrában az olcsó, alacsony termelékenységgű, összeszerelő bér munka dominál.

Mindezt tetézi – következik belőle, majd okozza is – az 1978-as gazdaságpolitikai fordulat óta szinte töretlen, önmagát erősítő megszorítási spirál, melynek következménye a belső piac felszámolódása, a beruházások leállása, a közsféra kifosztása és az a jelenség, hogy a munkaerő ára messze nem fedezi a munkaerő újratermelési költségeit. Azt látjuk tehát, hogy a magyarországi újkapitalizmus laissez faire modellje felzabálja a működéséhez szükséges erőforrásokat, elsősorban a humán erőforrásokat.

A Fidesz 2010-es parlamenti győzelmétől kezdődően a laissez faire modellt a magyarországi újkapitalizmus Horthy-rendszerből már ismert féldiktatúrás modellje váltja fel. Míg a laissez faire korszak idején a magyar társadalom leginkább egy sajátos – a nemzetközi trendekhez illeszkedő – hálózati társadalom volt, melyben a társadalmi atomok ugrásra készen várták és figyelték, hogy a hálózat mely pontján és mennyi ideig lesz munkájukra szükség, de mivel a hálózatnak több vonzaspontja is volt, ez viszonylagos szabadságot nyújtott számukra, addig a féldiktatórikus modellben a vezető politikai elit és a vele összefonódott kliensburzsoázia egyszerűen dobozokba akarja zárni a társadalom tagjait: innentől kezdve a társadalmi atomok nem manőverezhetnek a hálózat különböző pontjai között.

Ezt láthatjuk elsősorban a felsőoktatás elitképzéssé változtatásának szándékában és a hallgatók röghöz kötésében, valamint a legalsó szinteken, a szociális segélyrendszer radikális megkurtításában és a közmunkaprogramok nemzetközileg ismeretlen nagyságrendű és kondíciójú kiszélesítésében is. Mind a röghöz kötés, mind a kötelező közmunka szemben áll azzal, amit Marx a kapitalizmus döntő sajátosságaként tételez, nevezetesen azzal, hogy a polgári társadalomban a munkás szabadon rendelkezik munkaereje felett. De mindez már nem is csak a feudalizmushoz való visszakanyarodásként, hanem egyenesen a rabszolgaság viszonyainak rekonstrukciójaként is értékelhető: a megalázóan alacsony bérért végzett kötelező közmunka valójában a rabszolga élethelyzetét teremti újra.

A humán erőforrásokkal való gazdálkodásban bekövetkezett 180 fokos fordulat azonban nem eredményezi, eredményezheti azok hatékonyabb újratermelését és felhasználását: a „bedobozolt” kasztosodó társadalomban immár teljesen leállhat a mobilitás, ami minden korábbinál erősebben akadályozhatja a tehetségek felszínre

kerülését és érvényesülését.

A laissez faire-ből a féldiktatúrába való áttérés több tényező összhatásának az eredője.

Egyrészt tudjuk, hogy a szabad verseny soha nem szabad: az erők fölényét termeli folyamatosan újra a gyengék felett, akik ennek kompenzálásaként, ha tehetik, erős apafigurát emelnek maguk fölé, aki nemcsak biztonságuk helyreállítását, de megtépzott identitásuk megszilárdítását is ígéri. És hatalomra kerülvén meg is képes teremteni, majd tartani ennek látszatát. Társadalmi oldalról ez a döntő oka a Fidesz 2010-es kétharmados győzelmének.

A tőke oldaláról pedig az, hogy nagyjából ekkorra erősödik meg annyira a hazai nagyburzsoázia, hogy már artikulálni képes sajátos, a jelenlévő külföldi tőkétől markánsan eltérő érdekeit. Hiszen egyfelől közismert: korábban a külföldi tulajdonú vállalatok az állami redisztribúció közvetítésével és csatornáin keresztül folyamatos jövedelem-átcsoportosítást voltak képesek végrehajtani önmaguk számára a hazai tulajdonú vállalkozásoktól. Emellett a nyugati export vezérelte gazdaságpolitika folyamatosan szűkítette a hazai vállalkozások fő lételemét, a belső piacot. Különösen 2006 után ezért legfőbb szószólójuk, a magyar nagyburzsoázia azt a pártot támogatja gazdasági erőforrásaival és tekintélyével, amely ezen folyamatok megfordítását ígéri. Másrészt a modellváltás azzal is magyarázható, hogy a 2010-es évek első harmadától a magyarországi újkapitalizmusnak már olyan mély válságjelei válnak szinte kitapinthatóvá, melyek a hagyományos piacgazdasági módszerekkel, eszközökkel immár nem kezelhetőek. A növekedés leállása mellett ilyen jel a humán erőforrások lepusztulása, újratermelésük elmaradása (a burzsoázia panaszkodik is, hogy nem jut elég jól képzett munkaerőhöz), a nemzetközi összehasonlításban is kirívó alulfoglalkoztatás (a munkaképes korúak csaknem fele nem dolgozik, pontosabban többségük nem talál munkát), és ettől nem függetlenül a beruházások leállása. Ez azt jelenti, hogy 2010-ben akárki került volna kormányra, bizony, bizony unortodox eszközöket kellett volna alkalmaznia a válság kezelésére. (Ezt bizonyítja a mostani Bajnai-program is: készítői a mélyszegénység kezelésére vadonatúj, enyhén szólva nem piackonform megoldásokat javasolnak – nagyon helyesen –, és hasonlóképpen tesznek akkor is – kevésbé helyesen –, amikor a Fidesz példájára „stratégiai megállapodást” szorgalmaznak – csak ők nem a nagy nemzetközi termelő cégekkel, hanem a bankszférával.) Az „unortodoxia” tehát – nevezzük bárhogy – a válságból való kitörés talán legrealisabb alternatívájaként rajzolódott és rajzolódik ki.

Végül, de nem utolsósorban: a 2008-tól kibontakozó világgazdasági válság

begyűrűződése, ezen belül nyugati exportpiacaink szűkülése és ezekkel összefüggésben a rövid távon szükségesnek tűnő megszorítások is a központi hatalom, nevezetesen a politikai csúcselit megerősödését, a féldiktatórikus fordulatot katalizálták. Ebbe az irányba hatott az is, hogy a brüsszeli adminisztráció mind a mai napig csökönnyösen tartja magát ahhoz az elvhez, hogy az EU tagországainak költségvetési hiányukat tartósan három százalék alatt kell tartaniuk: egy súlyos belső válsággal küzdő, de a kitörés, sőt utolérés vágyától hajtott ország vezetésétől nehezen várható el, hogy a radikálisan szűkülő külső mozgásteret ne jelentős belső erőforrás-átrendezéssel próbálja orvosolni – ismét hangsúlyozom, még akkor is így lenne ez, ha „amúgy” az ország gazdasága küszködne súlyos válsággal. (Gyakori vád a Fidesz-kormánnyal szemben, hogy az összes erőforrás-átcsoportosítása, ezen belül különadói is csupán a leggazdagabbak jövedelmének gyarapodását szolgálják. Ezt igazoló konkrét számításról azonban nincs tudomásom, így nem vagyok biztos benne, hogy különadók és más unortodox eszközök alkalmazása nélkül nem váltak volna szükségessé a megvalósultnál is jóval radikálisabb általános, a társadalom minden rétegét érintő megszorítások.)

A laissez faire féldiktatúrába való átalakulása nyomán finomítanom kell azt a korábbi tételemet, mely szerint a magyarországi újkapitalizmusban a gazdasági elit dominálja a politikai elitet.

A laissez faire korszak uralkodó elitcsoportja a késő-kádári technokrácia első vonala volt, mely azonban nem kívánt jelentős nagyságrendű vagyont szerezni, szociokulturális sajátosságaival összefüggésben alapvető ambíciója egy gazdaságpolitikai vezető szerep betöltése, a gazdasági rendszerváltás neoliberais értékeivel adekvát levezénylése és stabilizálása volt. Tevékenysége nyomán azonban egy őt, de az egész politikai elitet is „túlnövő” és domináló gazdasági elit-konglomerátum épült ki, melyen belül a bankszféra és a termelő multinacionális szektor volt uralkodó pozícióban.

A féldiktatúras korszakban a politikai elit immár nagyon is tudatosan meg kívánja törni a gazdasági elit túlhatalmát. Teszi ezt úgy, hogy mind a hazai, mind a külföldi tulajdonú szektort megosztja, mégpedig azzal, hogy mindkét szektorból „magához emeli” és külön szabályozás alá vonja az általa kedvelt és kegyelt burzsoákat. (Elég csak a külföldi tulajdonú szektorban erre alkalmazott módszerére, a stratégiai megállapodások rendszerére gondolnunk.) A jelenlegi hatalmi szerkezet középpontját így az uralkodó politikai elit valamint a hazai és külföldi kliensburzsoázia konglomerátuma alkotják, melyen belül az erőviszonyok pillanatról pillanatra változnak.

Eme konglomerátummal szemben szerveződik pillanatnyilag az ún. techno-

burzsoázia, mely olyan nagyvállalkozókból áll, akik nem tudtak vagy nem akartak akkora vagyont összegyűjteni, hogy „ennek jogán” kerülhessenek be az uralkodó elitbe. Ők a korábbi késő-kádári technokrácia szerepét kívánják önmaguk számára rekonstruálni, vagyis „megelégednének” a gazdasági hatalmi folyamatok vezérlésével, ismét átadva a gazdasági eliten belül a domináns szerepet a külföldi tulajdonosoknak – ezzel szerevezve nemzetközi támogatást álmodott szerepük felépítéséhez és stabilizálásához. Részben már ezt a pozíciót töltötte be Gyurcsány Ferenc, jelenleg pedig Bajnai Gordon a szerep legesélyesebb aspiránsa. Bár a liberális média teljes eszköztárával eme techno-burzsoázia mögött sorakozik fel, esélyeik belső támogatottságuk gyengesége miatt igen bizonytalanok.

Írásomban a magyarországi újkapitalizmus két modelljének és a kettő közötti váltás tényezőinek feltárására koncentráltam, ezen belül a megértő szociológus szemével igyekeztem ábrázolni a mára kialakuló féldiktatúra döntően gazdasági okait és vonásait. A megértés azonban nem jelentett elfogadást is egyben. Mint azt már több ízben is kinyilvánítottam, a magam részéről elfogadhatatlannak tartom azt a politikai, gazdasági és kulturális szisztémát, mely a fékek és egyensúlyok gyengítésére, sőt kiiktatására, a demokratikus jogosítványok jelentős korlátozására és az emberek tízezreinek folyamatos megalázására, valamint gazdasági kisémmizésére épül. Látnunk kell azonban eme szisztéma létrejöttének és kiépülésének okait.

Mivel hazánkban a kapitalizmus a belátható időn belül nem meghaladható, a jövő szempontjából a legdöntőbb kérdésnek azt tartom, hogy a jelenlegi hatalom ellenzéke – potenciális külső szövetségeseivel összefogva – deklarálni meri-e a brüsszeli adminisztráció felé: a mostani külső mozgástér mellett egyszerre, egymással egyidejűleg nem kerülhető el a szegények további lecsúszása és az európai centrumországok legalján élőkhez hasonló életnívójú fiatal magyar középosztály további elvándorlása. Vagyis a jelenlegi külső feltételrendszer mellett nem állítható meg Magyarország további lesüllyedése.